

► Araştırma makalesi / Research article

Erken Dönem Hıristiyan Teolojisinde Meryem

Rumeysa ÇİÇEK

ORCID: 0009-0008-3856-3411 | ROR ID: 025y36b60 | rumeysa.cicek@student.asbu.edu.tr
Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı / PhD Candidate, Social Sciences University of Ankara, Institute for Islamic Studies, Department of
Philosophy and Religious Sciences, Ankara, Türkiye

Gönderim / Received: 23.02.2024 | Kabul / Accepted: 14.04.2024 | Yayın / Published: 30.04.2024

Atıf: Çiçek, Rumeysa. "Erken Dönem Hıristiyan Teolojisinde Meryem". *Dinler Tarihi* 1/1 (2024): 105-131.

Öz: Meryem, Hıristiyanlıkta teslis inancından sonra en çok bahse konu edilen figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün Hıristiyanların ibadet hayatında da manevi hayatlarında da önemli bir yer tutan Meryem'in adeta bir tanrıça konumuna sahip olduğu görülmektedir. Adına kiliseler inşa edilen, ilahiler yazılan, kendisine dualar edilen Meryem'in Hıristiyanların yalnızca dini hayatında değil edebiyat, kültür ve sanat hayatında da büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. İznik (325) ve Efes (431) Konsillerinden sonra Meryem'in Tanrı Annesi kabul edilmesiyle Meryem kültürünün canlandığı ve bunun Meryem'e tapınmaya kadar götürüldüğü bilinmektedir. Yüzyıllar içinde şekillenerek gelişen Meryem kültürünün barındırdığı unsurlara ve bunların Helenistik kökenlerine, antik dünyanın tanrıça tasavvurlarına ilişkin çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak Meryem'in erken dönem Hıristiyan dünyasında ve inanç hiyerarşisindeki konumunun ne olduğu tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. Henüz Hıristiyan adının yeni kullanılmaya başladığı dönemde Hıristiyan cemaatlerin nazarında Meryem'in yerinin ne olduğu konusu önemini hala korumaktadır. Bugün neredeyse bir tanrıça gibi yüceltilen, tazim ve rağbet gören Meryem, İsa'nın takipçileri ve sonra gelen Hıristiyanlar nazarında bugünkü kadar önemli miydi sorusuna net bir cevap bulunmamaktadır. Hıristiyan inancının tarihsel süreçte şekillendiği, akidesinin konsillerde kabul edilen esaslarla netlik kazandığı bilinmektedir. Bu çalışmada Meryem'in ilahi hiyerarşiye giriş süreci ve bugünkü konumuna gelmesinin arkasındaki etkenleri ortaya koymak amacıyla ilk üç yüzyıla tarihlenen kanonik kutsal metinler ve apokrif literatür muhteviyatı, ilk beş yüzyılda etkin olan kilise babalarının eserleri ve konsil kayıtları incelenerek Meryem'in Hıristiyanlığın şekillendiği erken dönemde sahip olduğu konum tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, İncil, Meryem, Konsiller, Kilise Babaları.

*

Mary in Early Christian Theology

Cite as: Çiçek, Rumeysa. "Mary in Early Christian Theology". *Dinler Tarihi* 1/1 (2024): 105-131.

Abstract: Mary is the most frequently mentioned figure in the Christian religion after the belief in the Trinity. It is seen that Mary, who holds an important place in the worship and spiritual lives of Christians today, has a position nearly close to a deity. Mary, for whom churches were built, hymns were written and prayers were offered, had a great influence not only in the religious life of Christians but also in their literary, cultural and artistic life. It is known that after the Councils of Nicaea (325) and Ephesus (431), the cult of Mary was revived with the acceptance of Mary as the Mother of God, and this was taken to the worship of Mary. Many studies have been conducted on the elements of the cult of Mary, which developed over the centuries, its Hellenistic origins, and the goddess imaginations of the ancient world. However, the position of Mary in the early Christian world and the hierarchy of faith has not been fully clarified. The question of Mary's place in the eyes of Christian communities at a time when the name Christian was just beginning to be used remains important. There is no clear answer to the question of whether Mary, who today is glorified, venerated and revered almost like a goddess, was as important as she is today in the eyes of Jesus' followers and later Christians. It is known that the Christian faith has been shaped in the historical process and its creed has gained clarity with the principles accepted in the councils. In this study, to reveal the process of Mary's entry into the divine hierarchy and the factors behind her current position in Christianity, the content of canonical sacred texts and apocryphal literature dating back to the first three centuries, the works of the church fathers who were active in the first five centuries and the records of the councils are examined to determine the position of Mary in the early period when Christianity was shaped.

Keywords: Christianity, Bible, Mary, Councils, Church Fathers.

Değerlendirme / Review	:	Çift taraflı kör hakemlik, dış bağımsız / <i>Double-blind, external independent</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu makale Prof. Dr. Mehmet Alıcı danışmanlığında tamamlanan "Erken Dönem Hıristiyanlıkta Meryem'in Teolojik Konumu" (Mardin Artuklu Üniversitesi, 2024) başlıklı tezden üretilmiştir. / <i>This article is derived from the dissertation entitled "The Theological Position of Mary in Early Christianity" (Mardin Artuklu University, 2024), completed under the supervision of Prof. Dr. Mehmet Alıcı.</i> Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dinlertarihi@asbu.edu.tr
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	İthenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The Author declares that there is no conflict of interest</i>
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>

Extended Summary

It can be said that the most important figure in the Christian world today, after Jesus, is his mother, the Virgin Mary. Mary, who has a very important position in the spiritual world, worship life, art, and literature of Christians, is an important figure for whom prayers are said, churches are built, and hymns are written. But was Mary so venerated in the early years of Christianity? The scarcity of historical data about her and the fact that the New Testament texts do not provide any significant information about Mary makes it difficult to answer this question. However, an examination of the written sources of the period reveals that Mary was not a figure who was exalted as a goddess and attributed divine attributes in the early period as she is today. It is seen that the position of Mary in Christian theology and the doctrines of Mary did not originate from written texts, but developed and matured in the thoughts of the church fathers who were active in the early period and in the councils where Christianity was shaped. When the canonical and apocryphal literature is examined, the influence of the Hellenistic traditions of the ancient world and the conceptions of the goddess on the thoughts of the church fathers and the process that progressed with the councils is evident. This study aims to draw a framework on the position of Mary in the belief world of the period by scanning the noteworthy records regarding Mary in the canonical New Testament texts and apocryphal texts dated to the first three centuries AD. The records of the councils of Nicaea (325), Constantinople I (381), Ephesus I (431) and the writings of the church fathers are evaluated to determine the place of Mary in early Christian theology. Although there are many different types of works in early Christian literature, only a few of them have anything to say about Mary. Moreover, most of these texts do not deal directly with Mary, but only mention her between the lines. Therefore, the scarcity of historical data on Mary stands as an obstacle in front of those doing research in this field. Both the canonical New Testament texts and the apocryphal literature make it clear that Mary was not glorified and received as much attention in the early period as she is today. In particular, the fact that there are almost no records of Mary in the canonical texts indicates that Mary did not have as much place in the religious and spiritual lives of early Christians as she does today. So how did the cult of the Virgin Mary develop? Many factors influenced the birth and development of the cult of the Virgin Mary. This must be because the newly Christianized people were still fresh in the minds of the goddesses of their previous beliefs. They likely showed a reflex to find a response to these ideas in their new religion, Christianity. The public's interest in Mary and the church fathers' ideas and conceptions of Mary are also factors influential in the development of this cult. Even more important than all these are the councils. In the early periods of Christianity, the shaping of the Christian doctrine and theological discussions took place based on the councils. In this context, the main subject of the first three councils of Nicaea (325), Constantinople I (381) and Ephesus I (431) was the Christological debates. The deity of

Jesus and the nature of his human and divine natures were the main issues of the early church. In this context, Mary, who, as the mother of Jesus, was seen as the source of his human nature, was inevitably the subject of discussion at the councils. Although it is again mentioned concerning Jesus, it is understood that the church spent more and more time on Mary. By the 4th century, the naming of Mary as Theotokos (Mother of God) gives impetus to the development of the cult of Mary in the following years. Although this title is again only related to the discussions on the nature of Jesus, it provides a legitimate basis for the devotion and veneration of Mary in the eyes of the people. In parallel with the public interest, the church fathers also give more space to Mary in their sermons and writings.

Giriş

Bugün Hıristiyan dünyada İsa'dan sonra en önemli figürün annesi bakire Meryem olduğu söylenebilir. Hıristiyanların manevi dünyasında, ibadet hayatında, sanat ve edebiyatında hayli ehemmiyetli bir konuma sahip olan Meryem kendisine dualar edilen, adına kiliseler inşa edilen, ilahiler yazılan önemli bir şahsiyettir. Peki Hıristiyanlığın erken yıllarında da Meryem bu derece tazim görmekte miydi? Hakkındaki tarihsel verilerin azlığı, Yeni Ahit metinlerinin Meryem'e dair kayda değer bir bilgi sunmayışı bu soruyu cevaplamayı zorlaştırmaktadır. Ancak dönemin yazılı kaynakları incelendiğinde Meryem'in erken dönemde bugün olduğu gibi adeta bir tanrıça seviyesinde yüceltilen ve tanrısal özellikler atfedilen bir figür olmadığı anlaşılmaktadır. Meryem'in Hıristiyan teolojisinde yükseldiği konum ve Meryem doktrinlerinin yazılı metinlerden kaynaklanmadığı, erken dönemde aktif olan kilise babalarının düşüncelerinde ve Hıristiyanlığın şekillendiği konsillerle gelişerek olgunlaştığı görülmektedir. Kanonik ve apokrif literatür incelendiğinde antik dünyanın Helenistik gelenekleri ve tanrıça tasavvurlarının da kilise babalarının düşüncelerine ve konsillerle ilerleyen sürece etkisi kendini açık etmektedir. Bu çalışmada kanonik Yeni Ahit metinleri ve miladi ilk üç yüzyıla tarihlenen apokrif metinlerde Meryem'e ilişkin dikkate değer kayıtlar taranarak dönemin inanç dünyasında Meryem'in konumuna dair bir çerçeve çizmek amaçlanmaktadır. İznik (325), I. İstanbul (381) ve I. Efes (431) konsillerinin kayıtları ve kilise babalarının yazıları değerlendirilerek Meryem'in erken dönem Hıristiyan teolojisindeki yerini tespit etmek hedeflenmektedir. İznik (325) konsili öncesi ilk kilise babalarından başlayarak 3., 4. ve 5. yüzyıllarda etkin olan kilise babalarının Meryem'e ilişkin düşünceleri, vaaz ve yazıları incelenmekte, çalışmanın hacmi sınırlı olduğundan yalnızca dikkate değer olan ve dönemin düşünce dünyasına ışık tutan örnekler metne işlenmektedir.¹ İncelenen çok sayıda apokrif metinden yalnızca Meryem'e ilişkin farklı bir kayıt içerirler çalışmaya dahil edilmekte, tekrara düşmemek adına benzer anlatılara sahip apokrif eserler yalnızca ismen zikredilmektedir.² Yukarıdaki ifadeler Meryem'e ilişkin çok sayıda kaynak bulunduğu izlenimi yaratsa da tam tersi bir durum söz konusudur. Hıristiyanlığın erken dönemine tarihlenen çok sayıda metin bulunmakla beraber bunlardan yalnızca birkaç tanesi Meryem'e dair bir şeyler söylemektedir. Üstelik bu metinlerin büyük çoğunluğu

¹ Bunun için Philip Schaff'ın editörlüğünü yaptığı, kilise babalarının yazılarını 3 ayrı seri olmak üzere toplam 38 ciltte bir araya getirdiği çalışmasından yararlanılmaktadır. Kilise babalarının isimleri başvurduğumuz kaynakta geçtiği üzere İngilizce olarak verilmektedir. Bk. Philip Schaff, *Ante-Nicene Fathers in 10 Volumes*, (Grand Rapids: CCEL, 1885); Philip Schaff, *Nicene and Post-Nicene Fathers, Series I, in 14 Volumes*, (Grand Rapids: CCEL, 1885); Philip Schaff, *Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, in 14 Volumes*, (Grand Rapids: CCEL, 1885).

² Apokrif metinler için Ekrem Sarıkcıoğlu'nun *Diğer İnciller* isimli tercüme çalışması, gospels.net, earlychristianwritings.com, newadvent.org sitelerindeki İngilizce metinlerden istifade edilmektedir. Bk. Ekrem Sarıkcıoğlu, *Diğer İnciller* (Isparta Fakülte Yaynevi, 2015).

doğrudan Meryem'i konu almamakta, ondan yalnızca satır aralarında bahsetmektedir. Dolayısıyla Meryem'e ilişkin tarihsel verinin azlığı bu alanda araştırma yapanların önünde bir engel olarak durmaktadır.

1. Kanonik Metinlerde Meryem

Markos İncili'nin kanonik İnciller içerisinde en erken yazıya geçirilen İncil olduğu, Matta ve Luka İncillerine kaynaklık ettiği kabul edilmektedir.³ Markos İncili İsa'nın doğum hikayesine yer vermemekte, doğrudan İsa'nın yetişkinlik çağından başlayarak anlatısına devam etmektedir. Markos İncili İsa'nın annesi Meryem'den yalnızca dolaylı olarak bahsetmekte, bunun dışında Meryem'e ilişkin doğrudan hiçbir kayda yer vermemektedir.⁴ Markos, diğer İncillerde de geçen Çarmıh ve İsa'nın dirilişi hadiselerinde yer alan Meryem isminde başka birçok kadını zikretmektedir ancak hiçbirisi İsa'nın annesi sıfatıyla yer almamaktadır. Kısacası bu kadınların İsa'nın annesi Meryem olduğuna dair bir ifade bulunmamaktadır.

Erken dönemde en çok okunan İncillerden birisi olan Matta İncili de Markos gibi çarmıh ve diriliş anlatılarına yer vermekte ancak o da bu hadiselerde İsa'nın annesi Meryem'i zikretmemektedir.⁵ Matta İncili ilk bölümünde Meryem'in Yusuf'la nişanlı bir bakire iken Kutsal Ruh'tan İsa'ya gebe olduğunu aktarır. Kral Herodes Yahudi çocuklarını öldürdüğü için Meryem ve kocası Yusuf, İsa doğunca Mısır'a kaçarlar.⁶ İsa'nın yetişkinlik dönemini aktarırken Meryem'e ilişkin bir kayıt içermeyen Matta İncili, sonraki bölümlerde ondan yalnızca dolaylı olarak bahseder. Buna göre İsa'ya annesi ve kardeşlerinin geldiği haber verildiğinde İsa gerçek kardeşlerinin iman edenler olduğunu söyler.⁷ Bunların dışında Matta İncili'nde Meryem'e ilişkin başkaca bir bilgiye yer verilmemektedir.

Luka İncili diğer kanonik İncillere göre Meryem'e ilişkin olarak daha fazla detay içermektedir. İncil, Meryem'den ilk kez 'Davud soyundan olan Yusuf'un nişanlısı' kızının adının Meryem olduğu bilgisini vererek söz eder.⁸ İncil daha sonra tanrının meleği Gabriel'in Meryem'e görünerek Kutsal Ruh aracılığıyla babasız olarak bir oğul doğuracağını müjdelediğini aktarır. Buna göre doğacak çocuk Davut'un tahtına

³ Peter R. Ackroyd - Graham N. Stanton (ed.), *The Gospels and Jesus* (New York, United States: Oxford University Press, 1989), 34; Helmut Koester, *Ancient Christian Gospels, Their History and Development* (United States: Trinity Press International, 1990), 289; Robert J. Miller (ed.), *The Complete Gospels* (California: Polebridge Press, 1992), 8; Zafer Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir Metodolojik ve Karşılaştırmalı Analizler* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2020), 311-313; Bart D. Ehrman, *A Brief Introduction to the New Testament* (New York ; Oxford: Oxford University Press, 2017), 61.

⁴ Markos, 3:31-35.

⁵ Miller, *The Complete Gospels*, 55; Ackroyd - Stanton, *The Gospels and Jesus*, 34; Matta, 27:55-61.

⁶ Matta, 2:13-15.

⁷ Matta, 12:46-50.

⁸ Luka, 1:26-27.

gececektir.⁹ Meryem işittikleri üzerine olacıklara rıza gösterir ve Tanrı'yı yücelten sözler söyler.¹⁰ Luka İncili Meryem'den tekrar İsa'nın doğumu ve çocukluğuna ilişkin anlatıların geçtiği ikinci bölümde birkaç kez daha dolaylı olarak bahseder. Luka İncili, Çarmıh hadisesini aktarıırken Markos ve Matta İncilleri'nde olduğu gibi Meryem isminde kadınlar zikretmektedir. Ancak bunlar arasında İsa'nın annesi Meryem bulunmamaktadır.¹¹

İnciller içerisinde en son yazılan Yuhanna İncili İsa'nın annesinin adının Meryem olduğuna dair tek bir kayıt bile içermemektedir. İncil Meryem'den ilk kez İsa'nın Kana'da bir düğün ziyafetinde suyu şaraba çevirdiği anlatıda İsa'nın annesi olarak bahseder. İsa burada annesine "Benden ne istiyorsun kadın?" diyerek onu azarlar.¹² Daha sonraki bölümlerde İsa'nın annesinden birkaç kez daha dolaylı olarak bahsedilir.¹³ Son olarak Çarmıh hadisesinde İsa'nın annesine "Anne işte oğlun!" diyerek öğrencisine işaret ettiği zikredilir.¹⁴ Kanonik metinler içerisinde Meryem'den bahseden bir diğer metin Elçilerin İşleri'dir. Luka İncili'nin yazarı tarafından kaleme alındığı kabul edilen Elçilerin İşleri'nde Meryem'den yalnızca bir kez bahsedilir.¹⁵ Buna göre İsa dirilişinden sonra elçilerine görünür, ardından annesinin diğerleriyle birlikte dua ettiği aktarılır.¹⁶

İncil anlatılarında başrol her zaman için İsa Mesih olmaktadır. Ancak başrolü dünyaya getiren bir kadın olarak İsa'nın annesi Meryem İncillerde adeta görmezden gelinmektedir. Yalnızca Luka İncili Meryem'in İsa ile müjdelenişi ve Mabed'le bağına ilişkin birkaç detay içermektedir. Çarmıh hadisesi gibi çok önemli bir olayda bile sadece Yuhanna İncili Meryem'i hazır bulunanlar arasında zikretmektedir. İsa'nın annesi ve ailesiyle olan ilişkisine dair Yuhanna İncili'nde aktarılan Kana düğünü anlatısı hariç İncillerin herhangi bir anlatıya yer vermediği görülmektedir. İncillerde İsa'nın misyonunda ona yardımcı olan kadınlar ve havariler hakkında birçok anlatı bulunduğu halde annesi Meryem'in İsa ile olan ilişkisine, onun misyonunda bir rolü varsa buna dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. İncillerin Meryem'i bu derece görmezden gelişi dikkat çekicidir.

Hıristiyanlığın şekillenmesinde önemli rolü olan Pavlus'un yazdığı Mektuplar da kanonik metinler dahilinde kabul edilmektedir. Hıristiyanlığı yaymayı görev edinen ve kendisini İsa'nın havarilerinden birisi olarak tanıtan Pavlus, mektuplarında yalnızca Tanrı oğlu İsa Mesih'i ele almakta İsa'nın tarihsel şahsiyeti, sözleri ve yaşantısına ilişkin

⁹ Luka, 1:30-38.

¹⁰ Luka, 1:46-55.

¹¹ Luka, 24:1-10.

¹² Yuhanna, 2:1-11.

¹³ Yuhanna, 2:12; 6:42; 7:3,5,10.

¹⁴ Yuhanna, 19:25-27.

¹⁵ Craig A. Evans - Emanuel Tov (ed.), *Exploring the Origins of the Bible Canon Formation in Historical, Literary and Theological Perspective* (Michigan, United States: Baker Academic, 2008), 178; Ackroyd - Stanton, *The Gospels and Jesus*, 100.

¹⁶ Elçilerin İşleri, 1:9,14.

anlatılarla ilgilenmemektedir.¹⁷ Tanrı'nın Adem'den tevarüs eden asli günahın kefareti için dünyaya göndererek feda ettiği biricik oğlu İsa'nın beklenen kurtarıcı Mesih olduğu inancı Pavlus'un mektuplarının ana temasıdır. Dolayısıyla İsa'nın tarihsel şahsiyeti onun için bir önem arz etmediği gibi İsa'nın annesi Meryem de Pavlus teolojisinde herhangi bir role sahip değildir. Nitekim Meryem, Pavlus'un mektuplarında herhangi bir bağlamda yer tutmamaktadır. İlginç bir şekilde Pavlus'un mektuplarında hiçbir yerde İsa'nın annesinin adının Meryem olduğuna ilişkin bir bilgi geçmemektedir. Pavlus Mektuplarının bu durumu Yuhanna İncili ile benzerlik arz etmektedir. Zira yukarıda zikredildiği üzere Yuhanna İncili de İsa'nın annesinin Meryem olduğu bilgisini içermemektedir. Bununla birlikte Pavlus dolaylı olarak Meryem'den "kadın" kelimesini kullanarak bahsetmektedir. Bunu ise İsa'nın beşerî tabiatını vurgulamak üzere onun bir kadından doğduğunu ifade ederken yapmaktadır.¹⁸ Pavlus yazılarında İsa'nın tarihsel şahsiyeti, öğretisi veya vaazlarına ilişkin herhangi bir bilgiyi yalnızca kendi teolojisini desteklemek veya delillendirmek amacıyla zikretmektedir. Yazıları incelendiğinde Pavlus'un Meryem hakkında herhangi bir kanaate sahip olmadığı net biçimde görülmektedir. Bu durum Meryem'e ilişkin teorilerin ve doktrinlerin daha geç dönemlerde ortaya çıktığını açık etmektedir.

Kanonik metinler içerisinde Meryem'le ilişkilendirilen bir diğer kitap ise Vahiy Kitabı'dır. Apokaliptik literatüre ait olan bu metin kıyametten önce gerçekleşecek birtakım olayları haber vermektedir.¹⁹ Bu olaylar arasında güneşe sarınmış bir kadın figürünün "ulusları demir bir çomakla güdecek" olan bir çocuk doğurduğu ve bu çocuğu korumak için Tanrı'nın meleklere gönderdiği zikredilmektedir. Burada güneşe sarınmış, ayaklarının altında ay ve başının üzerinde 12 yıldızdan bir taç ile tasvir edilen kadın Meryem ile ilişkilendirilmektedir. Hıristiyanlık tarihi boyunca bu kadına birçok farklı kimlik atfedilmekle birlikte onun Meryem'le ilişkilendirilmesi 5. yüzyıl gibi daha geç bir döneme tekabül etmektedir.²⁰ Bugün ise bu kadının aslında kiliseyi sembolize ettiği yaygın olan kanaattir. Nitekim kilisenin bir diğer adıyla Hıristiyan cemaatin dışı olarak tasavvur edilmesi oldukça eski bir gelenektir.²¹

Görüldüğü üzere kanonik Yeni Ahit metinlerinde Meryem neredeyse yok denecek kadar az bahse konu edilmektedir. Odağında İsa Mesih bulunan bu metinler Meryem'in

¹⁷ Romalılar, 11:13; I. Timoteos 2:5-7.

¹⁸ Galatyalılar, 4:4-5.

¹⁹ William Oscar Emil Oesterley, *An Introduction to the Books of the Apocrypha* (London: SPCK Publishing, 1935), 56; Gregory Stevenson, *Power and Place Temple and Identity in the Book of Revelation* (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2001), 10.

²⁰ Bertrand Buby, "The Fascinating Woman of Revelation 12", *Marian Studies* 50 (1999), 111.

²¹ Hıristiyan cemaatin dışı formdaki sembolizmi Yahudi geleneğinden miras alınan bir düşünce şeklidir. Nitekim Yahudi Kutsal Metinlerinde de İsrail halkının yani Zion'un dışı olarak tasavvur edildiği görülmektedir. Detaylı bilgi için bk., Stephen Benko, *The Virgin Goddess, Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*, Brill, Leiden, 2004, p. 238; Efe M. Ehioghae ve Caleb O. Alu, "The Identity of the Woman in Revelation 12:1-6", *Journal Of Humanities And Social Science*, Vol. 20, 2015, p. 72.

şahsiyeti ve hayatına dair detay vermemekte, İsa'nın misyonunda ve cemaatinde Meryem'in varsa rolü veya statüsü hakkında ya da İsa'nın annesi Meryem ile olan ilişkisine dair herhangi bir bilgi kısıntısı dahi ihtiva etmemektedir. Kanonik metinlerde Meryem'in bu derece görmezden gelinişi dikkat çekicidir. Meryem hakkında bu derece az bilginin bulunması konuyu spekülasyona açık hale getirmiş, oluşan boşluk Hıristiyanların hayal gücü ve bir takım biyografik anlatılar içeren apokrif metinlerle doldurulmaya çalışılmıştır.

2. Apokrif Metinlerde Meryem

Yunanca 'gizli' anlamına gelen *apokrif* kelimesi kanona dahil edilmeyen metinleri ifade eden bir terim olarak Hıristiyan dünyada dördüncü yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlamıştır.²² Hıristiyan kutsal metinlerinin kanonlaşma süreci dördüncü yüzyılda tamamlanmıştır. Dolayısıyla bundan önceki süreçte henüz kanonik-apokrif ayrımı başlamamışken özellikle ilk üç yüzyılda Hıristiyan cemaat tarafından okunan çok sayıdaki İncil'in daha sonra kanona dahil edilmeyerek apokrif ilan edildiği görülmektedir.²³

Farklı türde ve içerikte birçok metnin oluşturduğu apokrif literatürde Meryem'e ilişkin bilgi ihtiva eden metinler arasında akla ilk gelen Yakup İncili'dir. Aynı zamanda Meryem'e ilişkin apokrif literatür içerisinde en erken tarihli metin olan Yakup İncili'nin ikinci yüzyılın sonlarında yazıldığı tahmin edilmektedir.²⁴ Yakup'un Çocukluk İncili veya Proto-evangelium adlarıyla da bilinen İncil'in ana konusu Meryem'dir.²⁵ İncil Meryem'in doğumu, çocukluğu, annesi tarafından mabede adanışı gibi konuları detaylıca ele almakta, Meryem'in İsa'dan önceki hayatına odaklanmaktadır. İsa'nın doğumu anlatısıyla sona eren İncil metni analiz edildiğinde yazarın Meryem'in temiz soyuna ve İsa'dan önceki korunaklı yaşantısına dikkat çekerek aslında onun Tanrı Oğlu İsa Mesih'i doğurmaya layık bir kadın olduğunu ortaya koyma amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. İsa'nın annesi olarak neden Meryem'in seçilmiş olabileceğine ilişkin merak edilen konulara açıklık getiren bir metin olması nedeniyle Yakup İncili halk tarafından o dönemde fazlasıyla rağbet görmüştür. İncil, bugün apokrif kabul edilse de o dönem kilise babaları

²² Christopher M. Tuckett vd. (ed.), *The Oxford Handbook of Early Christian Apocrypha* (New York: Oxford University Press, 2015), 25; Wilhelm Schneemelcher (ed.), *New Testament Apocrypha: Gospels and Related Writings*, çev. R. McL. Wilson (Louisville; London: Westminster John Knox Press, 2003), 1/13.

²³ Tobias Nicklas, "The Apocrypha in the History of Early Christianity", *The Oxford Handbook of the Apocrypha*, ed. Gerbern S. Oegema (New York: Oxford University Press, 2021), 57; Koester, *Ancient Christian Gospels*, 42.

²⁴ Tony Burke, "Mary in the Apocrypha", *The Oxford Handbook of Mary* (United Kingdom: Oxford University Press, 2019), 109; Bart D. Ehrman, *Lost Christianities: Christian Scriptures and the Battles over Authentication Part I* (The Teaching Company Limited Partnership, 2002), 28.

²⁵ Montague Rhodes James, *The Apocryphal New Testament: Apocryphal Gospels, Acts Epistles and Apocalypses* (New York, United States: Oxford University Press, 1924), 38.

vaaz ve yazılarında İncil'den bazı kesitlere yer vermek suretiyle onu muteber kabul etmekteydi.²⁶

Yakup İncili Meryem'in mucizevi doğumunu anlatarak başlar. Meryem'in annesi Hanna'nın uzun yıllar çocuğu olmadığını bu nedenle hamile olduğunu öğrenince doğacak çocuğunu tanrıya adadığını aktarır. Meryem'in bakirelerle oynayarak büyüdüğünü, üç yaşında Mabed'e verildiğini aktaran İncil her fırsatta onun iffetli ve temiz yaşantısına dikkat çeker. Kanonik İncillerde olduğu gibi Yakup İncili de Meryem'in İsa'ya bakire iken babasız olarak hamile kaldığını aktarır. Ancak kanonik metinlerde bulunmayan başka bir anlatıya sahiptir. Yakup İncili'ne göre Meryem İsa'yı doğum sancuları çekmeksizin mucizevi bir şekilde doğurmuştur. Dahası bu İncil, Meryem'in doğumdan sonra da bakire kaldığını ifade etmektedir.²⁷

Sancısız şekilde mucizevi olarak gerçekleşen doğum ve doğum sonrasında bakireliğin devam etmesi temaları Yakup İncili ile nispeten aynı dönemlerde yazılmış olan başka apokrif metinlerde de görülmektedir. Bunlardan biri Süleyman'ın Kasideleri isimli metindir. Miladi ikinci yüzyılda yazıldığı düşünülen metin "Bakire Oğul'u acı çekmeden doğurdu, çünkü bu amaçsız olmadı. Ve ebeye ihtiyaç duymadı..." ifadeleriyle Bakire Meryem'in mucizevi şekilde sancı çekmeden ve ebeye ihtiyaç duymadan doğum yaptığını aktarmaktadır.²⁸ Sancısız ve lekesiz doğum temasına yer veren bir diğer metin de Yeşaya'nın Yükselişi isimli apokrif eserdir. İkinci yüzyılın sonlarına tarihlenen bu metinde Peygamber Yeşaya'ya görümlerinden birinde Meryem hakkında birtakım gerçekler gösterilir.²⁹ Buna göre Meryem bakire iken hamile kalır ve iki ay sonunda mucizevi şekilde sancısız ve lekesiz olarak bir doğum gerçekleştirir. Öyle ki Meryem ve kocası Yusuf evde otururken bir anda odada bir bebek görür ve hayretler içinde kalırlar. Göz açıp kapayana kadar hızlı ve mucizevi şekilde sancısız bir doğum gerçekleşir. Meryem'in rahmi ise hamilelikten önceki halinde döner.³⁰ Yakup İncili'nde görülen mucizevi doğum teması bu metinde de yer almaktadır. Ayrıca metin Yakup İncili'nde aktarılan doğumdan sonra da bakire kalma düşüncesini destekler nitelikte bir anlatıya sahiptir.

Meryem hakkında kayıt içeren bir diğer apokrif eser gnostik unsurlar barındıran Filip İncili'dir. Miladi 3. yüzyılın sonlarında yazıldığı düşünülen İncil, Meryem'in Kutsal

²⁶ Luigi Gambero, *Mary and the Fathers of the Church: The Blessed Virgin Mary in Patristic Thought*, çev. Thomas Buffer (San Francisco: Ignatius Press, 1999), 35; John Painter, *Just James the Brother of Jesus in History and Tradition* (United States: University of South Carolina Press, 2004), 201.

²⁷ Yakup İncili için Ekrem Sarıkçıoğlu'nun *Diğer İnciller* isimli çalışmasından ve gospels.net, earlychristianwritings.com adreslerindeki İngilizce çevirilerden faydalanılmıştır. Bkz. Sarıkçıoğlu, *Diğer İnciller*, 122-137.

²⁸ *The Odes of Solomon*, çev. Samuel Zinner - Mark M. Mattison (Michigan, USA, 2020), 14.

²⁹ C. Detlef G. Müller, "The Ascension of Isaiah", çev. R. McL. Wilson, *New Testament Apocrypha: Writings Relating to the Apostles Apocalypses and Related Subjects*, ed. Wilhelm Schneemelcher (Louisville; London: Westminster John Knox Press, 2003), 2/603-604.

³⁰ Ascension of Isaiah, 11:1-11. Bk. <https://www.earlychristianwritings.com/text/ascension.html>.

Ruh'tan hamile kaldığı kabulünün bir yanlığı olduğunu, zira Kutsal Ruh'un da dışıl olduğunu zikretmektedir.³¹ Metin Bakire'yi hiçbir gücün kirletmediğini, "İsa'nın 'gökteki Baba'sından başka babası olmadığını" ifade eder.³² Özetle Filip İncili hamileliğin gerçekleşmesinde dışıl olan Kutsal Ruh'un yalnızca aracılık rolü olduğunu kabul etmekte, Kutsal Ruh'un İsa'nın babası olamayacağını, İsa'nın 'gökteki Baba'sından başka babası olmadığını vurgulamaktadır. Miladi ikinci yüzyılın başında yazıldığı düşünülen İbraniler İncili'nde de İsa'nın Kutsal Ruh'tan 'annem' diyerek bahsettiği zikredilmektedir.³³

Apokrif literatürde Yakup İncili'nden başka Çocukluk İncili olarak zikredilen diğer metin İbrani Thomas İncili'dir. İkinci yüzyılın sonlarına doğru yazıldığı tahmin edilen İncil İsa'nın çocukluk dönemini ele almaktadır.³⁴ İncil anlatısına göre İsa henüz çocuk yaşlardayken mucizeler göstermeye başlamaktadır. Odağında İsa'nın çocukluğu ve bu dönemde gösterdiği mucizeler bulunan İncil Meryem'den yalnızca son kısımlarda dolaylı olarak bahsetmektedir.³⁵ İbrani Thomas İncili Meryem'in hikayesiyle ilgilenmemekte, ona ilişkin diğer apokrif metinlerde zikredilenlerden farklı bir detaya yer vermemektedir.

Apokrif literatürde Meryem İncili ismiyle ikinci yüzyıla tarihlenen gnostik geleneğe ait bir İncil bulunmaktadır.³⁶ Ancak bu İncil'de özellikle gnostik metinlerde öne çıkan bir figür olan Mecdelli Meryem'den bahsedilmektedir.³⁷ Metin İsa'nın annesi Meryem ile alakalı bir anlatı ihtiva etmemektedir.³⁸ Erken dönem Hıristiyan apokrif literatürüne ait Pistis Sophia³⁹, Filip İncili gibi metinlerde Meryem'in kimliği 'Mecdelli Meryem' olarak belirtilse de bunlarda ve başka gnostik apokrif eserlerde bazen belirsiz bir şekilde sadece 'Meryem' isminin geçmesi nedeniyle bu metinlerde İsa'nın annesi

³¹ Schneemelcher, *New Testament Apocrypha: Gospels and Related Writings*, 1/179-208; Willis Barnstone, *The Other Bible* (United States: HarperOne, 2005), 87-88.

³² Filip İncili, 17. Bkz. Sarıkçıoğlu, *Diğer İnciller*, s.178-202.

³³ J. Keith Elliott, *The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation* (New York, United States: Oxford University Press, 1993), 9-10; Arthur J. Dewey - Robert J. Miller, *The Complete Gospel Paralles* (Oregon: Polebridge Press, 2012), 392.

³⁴ Paul A. Mirecki, "Thomas, Infancy Gospel Of", *The Anchor Yale Bible Dictionary*, ed. David Noel Freedman (Doubleday: Yale University Press, 1992), 540-544; Schneemelcher, *New Testament Apocrypha: Gospels and Related Writings*, 1/339-342.

³⁵ Sarıkçıoğlu, *Diğer İnciller*, 138-148.

³⁶ James M. Robinson (ed.), *The Nag Hammadi Library in English* (San Francisco: Harper Collins, 1990), 524.

³⁷ Filip İncili, Pistis Sophia, Petrus İncili ve Meryem İncili gibi apokrif metinlerde oldukça sık karşılaşılan Mecdelli Meryem özellikle gnostik metinlerde öne çıkan bir figürdür. İsa'nın öğrencilerinden olduğu kabul edilen Mecdelli Meryem'in Filip İncili 55-57. pasajlarda İsa'nın yoldaşı olduğu ve İsa'nın onu bütün şakirtlerinden daha çok sevdiği ifade edilmektedir. İncil metni için bk. <https://www.gospels.net/philip>.

³⁸ Schneemelcher, *New Testament Apocrypha: Gospels and Related Writings*, 1/391-395; Miller, *The Complete Gospels*, 351-360. Meryem İncili İngilizce metni için Bk. <https://www.gospels.net/mary>.

³⁹ Carl Schmidt - Violet MacDermot, *Pistis Sophia* (Leiden: Brill, 1978), 13, 16, 17, 20, 23, 24, 25.

Meryem'e ilişkin bir anlatının da söz konusu olabileceği ileri sürülmektedir.⁴⁰ Ancak bu alanda araştırma yapan uzmanların büyük çoğunluğu gnostik apokrif literatürde bahsi geçen kimliği belirsiz Meryem'in Mecdelli Meryem olduğu kabulünü tercih ettiğinden konuya ilişkin olarak burada zikredilenlerle iktifa edilecektir.⁴¹

Zikredilen metinler içerisinde yalnızca Yakup İncili doğrudan Meryem'i konu almaktadır. Diğer apokrifler doğrudan Meryem'in hayatı veya şahsiyeti ile ilgilenmemekte, Meryem'den kısaca başka anlatılarla ilişkisi bağlamında bahsetmektedir. Meryem'e dair az da olsa bir şeyler söyleyen başka apokrif metinler bulunmaktadır. Ancak bu metinler Meryem'e ilişkin farklı bir anlatı içermediklerinden çalışma kapsamına alınmamaktadır. Yakup İncili, Süleyman'ın Kasideleri, Yeşaya'nın Yükselişi ve Filip İncili gibi yukarıda konu edilen apokriflerin yazılış tarihi dikkate alındığında miladi ikinci yüzyılın başlarından itibaren Meryem'in şahsiyeti ve Mesih'in doğumunun Hıristiyan dünyanın gündeminde olduğu açığa çıkmaktadır.

3. Meryem Kültünün Doğuşu

Hıristiyanlığın ilk asırlarında Meryem'e ilişkin anlatıların ortaya çıktığı coğrafya Helenistik etki altındaki Yahudi topraklarıdır. Bununla birlikte Roma imparatorluğu bünyesindeki Suriye, Mısır ve Anadolu'da hâkim olan inanışların Hıristiyanlığın gelişim sürecindeki etkisi dikkate alınmalıdır. Nitekim Hıristiyanlığın erken dönemlerinde geliştirdikleri teolojilerle öne çıkan kilise babaları Kudüs, Antakya, İskenderiye ve Efes gibi Roma İmparatorluğu yönetimindeki dini ve kültürel çeşitliliğin olduğu merkezlerde yaşamış ve buraların inanç dünyasından etkilenmiştir. Helenistik dünyanın dini ve kültürel yaşamı çevre kültürleri ve dinleri etkilediğinden Meryem'in ilahi karakterini oluşturan teolojik özellikleri Helenistik düşünceden bağımsız olarak ele almak mümkün değildir.

Hıristiyanlığın neşet ettiği dönemde helenistik dünyada canlı olan çoğu dini geleneğe ön plana çıkan dişil bir tanrısal unsura rastlamak mümkündür. Ana tanrıça kültü olarak ortaya çıkan bu dişil tanrısal unsur her bölgede farklı bir isim almakla birlikte benzer özelliklere sahiptir. Roma'da Magna Mater, Anadolu'da Kibele, Filistin'de Aştart, Mısır'da İsis, Efes'te Diana gibi farklı isimlerle karşımıza çıkan ana

⁴⁰ Stephen J. Shoemaker, "Rethinking the 'Gnostic Mary': Mary of Nazareth and Mary of Magdala in Early Christian Tradition", *Journal of Early Christian Studies* 9/4 (2001), 557; Stephen J. Shoemaker, "Jesus' Gnostic Mom: Mary of Nazareth and the 'Gnostic Mary' Traditions", *Mariam, the Magdalen, and the Mother*, ed. Deirdre Good (United States: Indiana University Press, 2005), 154.

⁴¹ Elaine H. Pagels, "Pursuing the Spiritual Eve: Imagery and Hermeneutics in the Hypostasis of the Archons and the Gospel of Philip", *Images of the Feminine in Gnosticism*, ed. Karen L. King (Pennsylvania: Trinity Press International, 2000), 202; Carl Schmidt, *Gnostische Schriften in koptischer Sprache aus dem Codex Brucianus* (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche, 1892), 453-454; Stephen J. Shoemaker, "A Case of Mistaken Identity? Naming the Gnostic Mary", *Which Mary?: The Marys of Early Christian Tradition*, ed. F. Stanley Jones, Society of Biblical Literature Symposium Series 19 (Atlanta: SBL Press, 2002), 30.

tanrıça kültürünün temel ortak özellikleri ve Hıristiyanlığın Meryem inancına etkileri üzerine 17. yüzyıldan bu yana çalışmalar yapılmaktadır.⁴² Nitekim Hıristiyanlığın, pagan⁴³ Roma dünyasının inanışlarından izler taşıdığı Hıristiyan akademi çevrelerince yapılan çalışmalarla ortaya konmuş bir olgudur.⁴⁴ Tanrıça kültlerine kısaca göz atıldığında söz konusu tanrıçaların hem ana hem de bakire olarak tavsif edildikleri, doğurganlığın ve bereketin sağlayıcısı olarak tasvir edildikleri görülmektedir. Örneğin Anadolu'da Kibele olarak bilinen Roma tanrıçası Magna Mater bir diğer adıyla Ulu Ana Tanrıça, doğurganlık ve bereketin ana tanrıçasıdır ve bakiredir.⁴⁵

Mısır'da hâkim olan tanrıça İsis'in kucağında oğlu Horus'u emzirirken tasvirleri Meryem'in kucağında İsa ile tasvirleriyle çarpıcı bir benzerlik taşımaktadır.⁴⁶ İsis ve başka tanrıçalar için yaygın şekilde kullanılan "Göğün Kraliçesi" gibi unvanlar zamanla Hıristiyanlar tarafından Meryem için kullanılmaya başlamıştır. Daha önce zikredildiği üzere Vahiy Kitabı'nda geçen Güneşi Giyen Kadın'ı Meryem ile özdeşleştiren Hıristiyanlar antik dünyanın tanrıçalarına ait unvanları Meryem'e atıfla kullanmaya başlamışlardır.⁴⁷ Hıristiyan inancının tanrıça kültlerinin aktif ve canlı olduğu bir coğrafyada doğması, İsa'nın annesi olan bir tanrı olarak kabul edilmesi gibi unsurlar göz önüne alındığında yerel dini tasavvurların Hıristiyan düşüncesiyle etkileşimi şaşırtıcı değildir. Helenistik dünyaya özgü olan ilahi müdahale ile bakireden doğum teması da bu etkileşime dahil edilmelidir.⁴⁸ Yahudi düşüncesine tamamen yabancı olan bu tema Matta

⁴² Ean Begg, *The Cult of the Black Virgin* (North Carolina: Chiron Publications, 2015); David R. Kinsley, *The Goddesses' Mirror: Visions of the Divine from East and West* (New York: State University of New York Press, 1989); Maksude Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hıristiyanlıktaki Meryem Figürüne Etkileri* (Rize: Rize Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

⁴³ Greko-Romen dünyada "pagan" terimi basitçe, çok tanrılı dinlerden herhangi birine üye olan, yani Yahudi veya Hıristiyan olmayan bir kişiyi ifade etmektedir. Bu anlamda "paganizm" terimi, Yahudilik dışındaki eski çok tanrılı dinlerin geniş bir yelpazesini ifade etmektedir. Detaylı bilgi için Bk. Bart D. Ehrman, *The New Testament a Historical Introduction to the Early Christian Writings* (New York; Oxford: Oxford University Press, 2000), 18.

⁴⁴ Joseph B. Lumpkin, *The Encyclopedia of Lost and Rejected Scriptures: The Pseudepigrapha and Apocrypha* (USA: Fifth Estate Publishers, 2010), 5.

⁴⁵ Sarolta A. Takacs, *Vestal Virgins, Sibyls and Matrons: Women in Roman Religion* (Austin: University of Texas Press, 2008), 35.

⁴⁶ Mahmut Aydın, "Hıristiyanlık", *Yaşayan Dünya Dinleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 90; Michael Jordan, *Dictionary of Gods and Goddesses* (New York: Facts on File, 2004), 142.

⁴⁷ John Ben-Daniel, "Towards the Mystical Interpretation of Revelation 12", *Revue Biblique* 114/4 (2007), 594-595; Brant James Pitre, *Jesus and the Jewish Roots of Mary, Unveiling the Mother of the Messiah* (New York: Image, 2018), 50; Edward Sri, *Queen Mother* (Ohio: Emmaus Road Publishing, 2005), 35; Patrick J. Geary, *Women at the Beginning: Origin Myths from the Amazons to the Virgin Mary* (United Kingdom: Princeton University Press, 2006), 60; Kürşat Haldun Akalın, "Göğün Kraliçesi İsis'in Geri Dönüşü: Hıristiyanlıkta Meryem Ana Tapınması", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1/45 (2016), 84.

⁴⁸ Bruce M. Metzger - Michael D. Coogan (ed.), *The Oxford Companion to the Bible* (Oxford: Oxford University Press, 1993), 500.

ve Luka İncillerinde işlenmektedir.⁴⁹ Pavlus'un yazılarında, Markos ve Yuhanna İncillerinde ise bakireden doğum anlatısına yer verilmemektedir.

Meryem kültürünün temelini oluşturan anneliğin kutsanması, bakireden ilahi müdahale ile gerçekleşen mucizevi gebelik, sancısız ve lekesiz olarak gerçekleşen ve bekaretin korunduğu doğum temaları Hıristiyan düşüncesindeki pagan mirasa işaret etmektedir.⁵⁰ Meryem'in kutsal anneliği insanlığın kurtuluşu için gönderilen İsa Mesih'in doğumuna vesile olması şeklinde anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Yuhanna İncilinde aktarılan çarımh hadisesinde İsa'nın öğrencisine annesi Meryem'i işaret ederek "İşte annen." demesi, erken dönemden itibaren Meryem'in bütün Hıristiyanların manevi annesi olarak algılanmasına neden olmuştur.⁵¹ Bu unsurlar bir araya geldiğinde Meryem'in zamanla Tanrı anası ve ana tanrıça rolüne bürünmesi süreci daha açık hale gelmektedir. Ancak şunu da zikretmek gerekir ki Hıristiyanlık basitçe pagan unsurları ödünç almamış, bu dünyaya özgü tasavvurları kendi düşüncesiyle yoğurarak bünyesinde eritmiştir. Meryem Ana kültürünün gelişim süreci, Hıristiyan inancının şekillenerek olgunlaştığı ilk asırlarda, kilise babalarının konsillerle resmiyete kavuşan teolojilerinde açıkça görülebilmektedir.

4. Konsiller Öncesinde Kilise Babalarında Meryem

I. İznik Konsili (325) öncesi kilise babalarının metinlerinde Meryem hiçbir zaman başlı başına bir konu olarak ele alınmamakta, her zaman İsa ile ilişkisi bağlamında gündeme gelmektedir. Meryem, sadece İsa'nın insan bedenini annesinden alması ve İsa'nın misyonundaki rolü bağlamında söz konusu edilmektedir. Bunların bazıları kilise babalarının dini inançlara dair görüş ve düşüncelerinde, bir kısmı da yaygın dini uygulama ve dualarda görülmektedir. Kilise babaları mesailerini çoğunlukla İsa'nın bakireden mucizevi doğumunu reddeden Ebionitler ya da İsa'nın tarihsel varlığını inkâr eden Docketikler ile mücadele etmeye harcamışlardır.⁵²

İznik öncesi kilise babalarına "Havarisel Babalar" adı verilmektedir. Antakyalı Ignatius (50-98/117), Smyrnalı Polycarp (69-155), Romalı Clement (?-99), Hierapolisli Papias (?-120) ve Hermas (?-150) gibi isimler, havarisel kilise babaları arasında sayılmaktadır. Yeni Ahit metinlerinde Meryem'in nadiren zikredilmesi gibi, ilk kilise babaları da Meryem'den pek bahsetmemektedir. Onların gündeminde Tanrı Oğlu İsa

⁴⁹ Matta, 1:18-21; Luka, 1:34-35.

⁵⁰ Stephen Benko, *The Virgin Goddess, Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology* (Leiden: Brill, 2004), 5.

⁵¹ Yuhanna, 19:26.

⁵² Hans Joachim Schoeps, *İlk Hıristiyanlar, Yahudi Hıristiyanlığı veya Ebionitler*, çev. Ekrem Sarıkçıoğlu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019), 69-71; Lütfü Özşahin, *Ebionizm: Erken Dönem Yahudi Hıristiyan İnançında Tevhid ve Teslis Mücadelesi* (İstanbul: Subrosa Yayınları, 2006); Şinasi Gündüz, "Docketik Kristoloji ve Kur'an", *İslam Tetkikleri Dergisi*, (2022), 441-471; Ömer Faruk Araz, "Docketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarımh Söylemini Docketizm'den mi Aldı?", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (2021), 716.

Mesih'in bir insan bedeninde vücut bulması vardır. İsa'nın dünyaya gelmesindeki rolü nedeniyle yani yalnızca anne olması bağlamında Meryem'den kısaca söz edilmektedir.⁵³

İkinci yüzyıla gelindiğine ise Justin Martyr'in (100-165) Pavlus'un Âdem-İsa benzetmesinden yola çıkarak Meryem ile Havva'yı kıyasladığı görülmektedir. Pavlus, Adem'in günahını temizleyerek düzelttiği için İsa'yı yeni Âdem olarak nitelermektedir. Bu anlamda Justin Martyr de itaatsizliği nedeniyle insanlığa günah ve ölüm getiren bakire Havva'nın yerine Tanrı'nın ilahi planına boyun eğmesi ve itaati ile bu günahı temizleyen Bakire Meryem'i getirerek kıyas yapmakta, Meryem'i ikinci Havva olarak nitelermektedir.⁵⁴ Martyr *Dialogue with Trypho* adlı eserinde şu sözlere yer vermektedir:

"İsa, yılanın türeyen itaatsizliğin ortaya çıkması gibi yok edilmesi için yine bir bakire sayesinde insan bedenine bürünmüştür. Çünkü bakire ve lekesiz olan Havva, yılanın sözüne gebe kaldı, itaatsizlik ve ölüm getirdi. Ancak Bakire Meryem, Gabriel gelip Rabb'in Ruhunun onun üzerine geleceğini haber verdiğinde imanla karşıladı ve sevinç getirdi."⁵⁵

Bu analogi Melito (100-177), Irenaeus (130-202) ve Tertullian (160-225) gibi Justin'in çağdaşı sayılabilecek kilise babalarınca da kabul görmüştür.⁵⁶

Kilise babaları Meryem'in Kutsal Ruh aracılığı ile bakire iken hamile kaldığını kabul etmekte, birkaçı bunu biraz daha ileri götürerek Meryem'in İsa'nın doğumundan sonra da bakire kaldığını ileri sürmektedir. İkinci yüzyılın sonlarında yaşamış olan İskenderiyeli Clement (?-215) bu görüşü savunanlar arasındadır.⁵⁷ Meryem'i "bakire ana" olarak nitelendiren ve Hıristiyan Kilise ile özdeşleştiren Clement, Meryem'den bu bağlam dışında bahsetmemektedir.⁵⁸ Lyonlu Irenaeus (130-202) *Against Heresies* adlı eserinde Justin'in Meryem ile Havva hakkındaki düşüncelerine yer vererek Meryem'in ilahi emre boyun eğmesi sayesinde kendisini ve insanlığı kurtardığını ifade etmektedir.⁵⁹ Irenaeus'un şu sözleri Havva ve Meryem hakkındaki düşüncelerini özetler niteliktedir: "Havva'nın itaatsizliğinin düğümü, Meryem'in itaatiyle çözüldü. Bakire Havva'nın

⁵³ Ignatius, *To the Ephesians*, (18,2), *To the Smyrnaeans* (1,1), Philip Schaff, *Ante-Nicene Fathers: The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus* (United States: Grand Rapids, 1885), 1/95,141.

⁵⁴ J. A. Ross Mackenzie, *Proceedings of the Twenty-ninth National Convention of The Mariological Society of America held in Baltimore*, "The Patristic Witness to the Virgin Mary as the New Eve", *Marian Studies* 29 (1978), 67-78.

⁵⁵ Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*, (100), Schaff, *Ante-Nicene Fathers: The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*, 1/404.

⁵⁶ Irenaeus, *Against Heresies*, (5.19.1), Schaff, *Ante-Nicene Fathers: The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*, 1/919.

⁵⁷ Clement of Alexandria, *The Stromata/Miscellanies*, (6.15, 7.16), Philip Schaff (ed.), *Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus and Clement of Alexandria* (Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 2004), 849-856,923.

⁵⁸ Clement of Alexandria, *Paedagogus/The Instructor*, (1, 6), Schaff, *Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus and Clement of Alexandria*, 339-351.

⁵⁹ Brian K. Reynolds, "The Patristic and Medieval Roots of Mary's Humility", *The Oxford Handbook of Mary* (United Kingdom: Oxford University Press, 2019), 621.

inançsızlıkla sınımsız bağladığı şeyi, Bakire Meryem imanla özgür kıldı.⁶⁰ İkinci yüzyıl kilise babalarından Tertullian (160-225) diğer kilise babaları gibi Meryem'den yalnızca anneliği bağlamında söz etmekte, Irenaeus gibi Justin'in Meryem-Havva benzetmesini benimsemekte ancak ilginç bir şekilde Meryem'in doğumdan sonra bakire kaldığı inancını reddetmektedir.⁶¹

Pavlus'un Âdem-İsa benzetmesi Kilise babalarının zihin dünyasında Meryem'in ikinci Havva olarak nitelenmesi ile sonuçlanmaktadır. Bu bağlamda Tanah'ta Havva'nın Adem'in ortağı ve yardımcısı olarak zikredilmesi gibi Meryem'in insanlığın kurtuluşu planında İsa'nın yardımcısı olarak bir role sahip olduğu şeklinde bir anlayış kilise babalarının zihninde olgunlaşmaktadır.⁶² Tanrı'nın Kelam'ı olarak yeniden doğabilmesi için İsa'ya beden veren bizzat annesi Meryem olduğundan Meryem kilise babalarının düşüncelerinde giderek daha fazla yer tutmaktadır. Üçüncü yüzyıl kilise babalarından Origen (185-254) genel görüşe bağlı kalarak Meryem'in İsa'nın doğumundan sonra da bakire kaldığını kabul etmektedir.⁶³ Samsatlı Pavlus ise (200-275) İsa'nın ana rahmine düştüğünde Tanrı olmadığını, doğumundan sonra Kutsal Ruh'un kendisine hulûl ettiğini savunmaktadır. Bu durumda Samsatlı Pavlus'a göre sıradan bir insan olarak doğan İsa'nın annesi Meryem de sıradan bir kadın olmaktadır.⁶⁴

Görüldüğü üzere ilk asırlarda Hıristiyan teolojisi İsa'dan bağımsız olarak herhangi bir Meryem doktrinine sahip değildir. Meryem yalnızca İsa'nın tanrılığine ilişkin kristolojik tartışmalar çerçevesinde anneliği ve bakire oluşu bağlamında gündeme gelmektedir. Bu tartışmaları karara bağlamak üzere 325 yılında İznik'te toplanan konsilde Hıristiyan akidesinin şekillenme süreci resmiyet kazanmaktadır. Ancak İsa'nın tabiatı tartışmalarına yoğunlaşan I. İznik Konsili kredisunda Meryem'e ilişkin herhangi bir ibareye yer verilmemektedir.⁶⁵

5. I. İstanbul (381) Konsili Bağlamında Kilise Babalarında Meryem

I. İznik Konsili'nden (325) sonra ise kilise babalarının düşüncelerinde ve vaazlarında Meryem'e biraz daha ağırlık verilmektedir. Zira İznik kredisunun İsa'nın Tanrı Oğlu oluşunu kabul etmesiyle Meryem'in konumu dolaylı olarak tartışmaya girmiş olmaktadır. İsa'nın insan bedeninde dünyaya gelmesi başka bir deyişle "enkarne" olması

⁶⁰ Schaff, *Ante-Nicene Fathers: The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*, 1/742,919.

⁶¹ Michael O'Carroll, *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary* (Wilmington, Delaware: Michael Glazier, 1982), 338.

⁶² Yaratılış, 2:18.

⁶³ Origen, *Commentary on John*, (1.4), *Commentary on Matthew*,(10.17), Philip Schaff (ed.), *The Gospel of Peter, The Diatessaron of Tatian, The Apocalypse of Peter, the Vision of Paul, The Apocalypse of the Virgin and Sedrach, The Testament of Abraham, The Acts of Xanthippe and Polyxena, The Narrative of Zosimus, The Apology of Aristides, The Epistles of Clement (complete text), Origen's Commentary on John, Books 1-10, and Commentary on Matthew, Books 1, 2, and 10-14* (Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 2004), 462-463,661-662.

⁶⁴ Benko, *The Virgin Goddess*, 258.

⁶⁵ John Norman Davidson Kelly, *Early Christian Creeds* (United Kingdom: Continuum, 1950), 215-216.

nedeniyle annesi Meryem de kaçınılmaz olarak kilise babalarının gündemine girmektedir. İşte bu nedenle 381 yılında toplanan I. İstanbul Konsili kredoda geçen “..Kutsal Ruh’tan ve bakire Meryem’den beden aldığına..” ifadeleriyle Tanrı İsa’nın bakire Meryem’den doğarak beşeri tabiatını kazandığını kabul etmektedir.⁶⁶ Böylece Meryem ilk defa ismen Hıristiyan kredosunda zikredilmektedir. Ancak İstanbul konsilinin asıl odağı İsa’nın tabiatı olduğundan Meryem’in zorunlu olarak gündeme dahil edildiği hatırdadır tutulmalıdır. Zira dönemin gündemi “Baba” Tanrı’nın, “Oğul” İsa’dan önce var olduğu bir dönem bulunduğunu iddia ederek İsa’nın ezeli olduğu savını reddeden Ariusçu görüş nedeniyle oldukça karışıktır.⁶⁷ Meryem’in kilisenin gündemine girmesi ise İsa’nın tabiatıyla alakalı bu tartışmalar nedeniyle kaçınılmaz olarak gerçekleşmektedir.

Görüldüğü üzere dördüncü yüzyılın sonlarına gelindiğinde de Meryem, İsa merkezli tartışmalar bağlamında söz konusu edilmekte ve bağımsız bir mesele olarak gündeme gelmemektedir. Bununla birlikte dördüncü yüzyılda yaşamış olan kilise babası İskenderiyeli Athanasius (295-373) Meryem için Theotokos unvanını kullanmaktadır. Bu unvan Meryem’in ilahi hiyerarşide yükselmesinin en önemli basamaklarından birini oluşturmaktadır. ‘Tanrı Annesi’ veya ‘Tanrı doğuran’ anlamına gelen bu unvan dördüncü yüzyılın sonlarında yaşamış olan kilise babası Nazianzuslu Gregory (329-390) tarafından da kabul edilmektedir.⁶⁸ Bu terimi ilk kez İskenderiye piskoposlarından Alexander (?-328) kullanmıştır.⁶⁹ Meryem için kullanılan diğer tanımlamalar gibi bu ifadenin de arka planında yine kristolojik tartışmalar yer almaktadır. Zira Athanasius İsa ile Tanrı’nın farklı özlere sahip olduğunu ileri süren Ariusçu düşünceye cevaben İsa’nın uluhiyetini bir anlamda garanti etmek amacıyla Meryem’in Theotokos (Tanrı Annesi) olduğu konusunda ısrar etmektedir.⁷⁰ Kilise babalarının Meryem için bu unvanı kullanma konusundaki kararlılıklarının doğrudan Meryem’le ilgili olduğu söylenemez. Onların bu tavrı İsa’nın uluhiyetini ispat noktasındaki kaygılarının bir ürünüdür. Meryem’in Tanrı Annesi olarak nitelenmesi temelde cevher meselesiyle alakalıdır. Nitekim o dönemde İsa’nın tanrı ile aynı cevherden olmadığını iddia eden Ariusçu gruba cevaben kilise babalarının üretmiş olduğu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷¹

⁶⁶ Kelly, *Early Christian Creeds*, 297-298.

⁶⁷ Leo Donald Davis, *The First Seven Ecumenical Councils* (Minnesota: The Liturgical Press, 1983), 46-47; Peter L’Huillier, *The Church of the Ancient Councils: The Disciplinary Work of the First Four Ecumenical Councils* (New York: St Vladimir’s Seminary Press, 2000), 17.

⁶⁸ Gregory of Nazianzus, *Against the Arians*, (Letter 101), Philip Schaff (ed.), *Cyril of Jerusalem, Gregory Nazianzen* (Grand Rapids: CCEL, 1885), 860; O’Carroll, *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, 160.

⁶⁹ O’Carroll, *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, 13.

⁷⁰ Sokrates, *Ecclesiastical History*, (7. 32.17), Philip Schaff (ed.), *Socrates and Sozomenus Ecclesiastical* (Grand Rapids: CCEL, 1885), 343.

⁷¹ L’Huillier, *The Church of the Ancient Councils*, 17; Davis, *The First Seven Ecumenical Councils*, 46-47.

Dördüncü yüzyılda öne çıkan kilise babalarının, seleflerinin Meryem'e ilişkin 'İkinci Havva' tasavvurlarını benimsedikleri görülmektedir.⁷² Bunlar arasında Suriyeli Ephrem (306-373), Kudüslü Cyril (315-387), John Chrysostom (354-407), Jerome (347-420), Salamisli Epiphanius (310-403), Hippolu Augustine (354-430) gibi birçok kilise babası yer almaktadır. Erken dönem kilise babalarından Irenaeus'un Meryem'i Havva'nın antitezi olarak görmesi ve onun itaatsizliğine karşı Meryem'in itaati ile insanlığın kurtuluşunda rolü olduğu düşüncesi daha sonraki kilise babaları tarafından da kabul görmekte, bu yorumlamalar ilerleyen zamanda Meryem'in ilahi kurtuluş planında paydaş olduğu düşüncesine yol açmaktadır.⁷³

Daha önce ikinci yüzyıla tarihlenen apokrif metinlerde sancısız ve lekesiz doğum, her daim bakirelik temalarının işlendiği zikredilmişti. Hıristiyan yazarlarca oldukça yoğun bir şekilde işlenen bu temalar ilk kez dördüncü yüzyıl kilise babaları tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Öyle ki Suriyeli Ephrem Meryem'in kadınlar içerisinde en mübarek⁷⁴ olması nedeniyle "ilk lanetin suretinde sancılarla dolu bir doğum" yapmasının mümkün olmadığını dolayısıyla doğum sancıları ve kahrından muaf olduğunu dile getirmektedir:

"Meryem'in ilk lanetin suretinde sancılarla dolu bir doğum yapması nasıl mümkün olabilirdi? Meryem kadınlar içinde en mübarek ise baştan beri lanetten, doğum sancuları ve kahrıyla çocuk doğurmaktan muaf olurdu."⁷⁵

Kapadokyalı kilise babalarından Nyssalı Gregory (335-394) de buna benzer ifadeler sarf ederek "Hayatın Annesi'nin sevinçle gebe kaldıktan sonra sevinçle de doğurması" gerektiğini ileri sürmektedir.⁷⁶

Antik dünyanın tanrıça kültlerinde bekâret yemini etmek ve bir yaşam tarzı olarak bekâreti seçmek yaygın bir uygulamaydı. İkinci yüzyılda Roma'da Vesta Rahibeleri, Anadolu'da kendisini hadım ederek tanrıça Kibele'ye adayan erkeklerin, bekâret yemini eden kadınların varlığı bilinmektedir.⁷⁷ Dördüncü ve beşinci yüzyıllarda manevi olarak temizliğin sembolü haline gelen her daim bakirelik teması Meryem şahsiyetinde yüceltilmektedir. Bekâreti yücelten bu geleneklerin Meryem'in her daim bakire olduğunu savunan kilise babaları ile aynı topraklarda karşılık bulması dikkatlerden kaçmamaktadır. Athanasius (295-373) bakirelik üzerine yazdığı eserinde Meryem

⁷² O'Carroll, *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, 139-141.

⁷³ Robert Fastiggi, "Mary in the Work of Redemption", *The Oxford Handbook of Mary* (United Kingdom: Oxford University Press, 2019), 590.

⁷⁴ Luka, 1:42.

⁷⁵ Ephrem the Syrian, *Commentary on the Diatesseron*, (2.6), Philip Schaff (ed.), *Gregory the Great (II), Ephraim Syrus, Aphrahat* (Grand Rapids: CCEL, 1885), 418-419.

⁷⁶ Gregory of Nyssa, *On the Song of Songs*, (13), Philip Schaff (ed.), *Gregory of Nyssa: Dogmatic Treatises, Etc.* (Grand Rapids: CCEL, 1885), 209.

⁷⁷ Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 2017, 52; Marina Warner, *Alone of All Her Sex: The Myth and the Cult of the Virgin Mary* (Oxford: Oxford University Press, 1976), 49-50.

şahsında yücelttiği bekar yaşam tarzını kadınlara bir model olarak sunmakta ve Meryem'in her daim bakire olduğunu savunmaktadır.⁷⁸ Athanasius Yuhanna İncili'nde çarmıh hadisesinde İsa'nın annesini öğrencisine emanet ettiğini⁷⁹ hatırlatarak bu pasajı Meryem'in başka çocukları olmadığına ve her daim bakire oluşuna delil olarak göstermektedir. Zira Athanasius'a göre Meryem'in başka çocukları olsaydı İsa onu öğrencisine emanet etmezdi.⁸⁰ Salamisli Epiphanius (310-403) bu pasajı aynı şekilde yorumlayarak Meryem'in her daim bakire olduğunu savunan bir diğer kilise babasıdır.⁸¹ Yine dördüncü yüzyılda yaşamış olan kilise babalarından Nyssalı Gregory, Meryem'in her daim bakire olduğunu kabul etmekte hatta onun bekaret yemini ettiğini ileri sürmektedir.⁸² Kilise babaları tarafından idealize edilen Bakire Meryem, dönemin Hıristiyan kadınlarına rol model olarak sunulmaktadır. Kilise babalarının bekaret yemini, iffet ve dindarlık konusunda yazdıkları yazılar ve verdikleri vaazların Meryem'in idealize edilmesinde etkili olduğu söylenebilir. Ancak bu durumun yalnızca kilise babalarından kaynaklandığını düşünmek yanlış olacaktır. Zira halkın Meryem'e olan özel ilgisi kilise babalarını bu alana daha çok eğilmeye sevk etmektedir. Meryem'e olan özel bağlılık ve artan ilgi Hıristiyanların manevi hayatında giderek daha fazla yer tutmaktadır.

İstanbul konsilinin toplandığı dördüncü yüzyılda ilk kez karşımıza çıkan bir düşünce de Meryem'in masum başka bir deyişle günahsız olduğu düşüncesidir. Bu düşünce ilk kez Suriyeli Ephrem'in yazılarında görülmektedir. Ephrem "Sadece sen [İsa] ve annen her şeyden daha güzelsiniz. Çünkü ya Rab, senin üzerinde iz yok; annende de leke yok." sözleriyle Meryem'in günahlardan arınmış olduğunu ileri sürmektedir.⁸³ Aynı iddiayı savunan bir diğer kilise babası da Nazianzuslu Gregory'dir. Gregory Meryem'in İsa'ya gebe kalmadan önce Kutsal Ruh tarafından günahlardan tamamen arındırılarak masum kılındığını ifade etmektedir.⁸⁴

Meryem Ana günümüz Hıristiyanlığı için önemli bir şahsiyet olmakla birlikte Meryem'i yücelten, ona tanrısal özellikler affeden ve ona bağlılığı gerektiren Meryem kültü Hıristiyanlığın geç dönemlerinde ortaya çıkarak gelişmektedir. Meryem'e doğrudan yöneltilen yakarış ve duaların ilkinde dördüncü yüzyılın sonlarına tarihlenen Mısır kaynaklı bir metinde rastlanmaktadır. Meryem için Theotokos (Tanrı Annesi)

⁷⁸ Athanasius, *Letter to Virgins*, (1), David Brakke (ed.), *Athanasius and the Politics of Asceticism* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 274-291.

⁷⁹ Yuhanna, 19:26-27.

⁸⁰ Brakke, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, 42; Philip Schaff (ed.), *Athanasius: Select Works and Letters* (Grand Rapids: CCEL, 1885), 986.

⁸¹ Frank Williams (ed.), *The Panarion of Epiphanius of Salamis Books II and III* (Leiden: Brill, 2013), 624.

⁸² O'Carroll, *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, 161.

⁸³ Kathleen E. McVey, *Ephrem the Syrian: hymns* (New York: Paulist Press, 1989), 176.

⁸⁴ Christiaan W. Kappes, "Gregory Nazianzen's Prepurified Virgin in Ecumenical and Patristic Tradition: A Reappraisal of Original Sin, Guilt, and Immaculate Conception", *The Spirit and the Church*, ed. Isaac Goff - Christiaan W. Kappes (Oregon: Pickwick Publications, 2018), 151.

ifadesini kullanan *The Sub Tuum Praesidium* adlı dua metninde “Senin şefkatinin himayesine sığınırız, ey Tanrı'nın Annesi. Zor zamanlarda dualarımızı geri çevirme ve lütfen bizi tehlikeden kurtar, ey saf ve mübarek olan.” ifadeleriyle Meryem'e yakarıldığı görülmektedir.⁸⁵ Ancak metnin daha geç bir tarihe ait olduğu düşünüldüğünden bu metnin erken dönem Meryem tasavvurlarına ilişkin güvenilir bir kaynak olmadığı kabul edilmektedir.⁸⁶ Ancak yine de ‘Tanrı Annesi’ ifadesinin geçmesi bakımından önemi göz ardı edilmemelidir.

4. yüzyıl kilise babalarından Epiphanius (310-403), Meryem'e dua ederek ona sunmak üzere ekmek pişiren Kolliridyenler adında bir grup kadının varlığından bahsederek heretik gruplara karşı yazdığı meşhur eseri *Panarion*'da onları eleştirmektedir. Meryem'e tapınmanın sapkınlık olduğunu, ona yalnızca saygı gösterilmesi gerektiğini belirten Epiphanius ancak Rabb'e tapınılması gerektiğini ifade etmektedir.⁸⁷ Bir diğer kilise babası Milanlı Ambrose (340-397) de Meryem'in, “mabedin Tanrısı değil, Tanrı'nın mabedi” olduğunu belirterek Meryem'e tapınmanın yanlışlığını dile getirmektedir.⁸⁸ Kapadokyalı kilise babaları Nyssalı Gregory ve Nazianzuslu Gregory'e ait eserlerde Meryem'e dua eden bazı Hıristiyanların varlığına ilişkin bilgi kırıntıları bulunsa da mevcut veriler dördüncü yüzyılın sonlarında Meryem'e duanın yaygın bir uygulama olmadığını ortaya koymaktadır.⁸⁹ Ancak yine de kilise babalarının eserlerinde bu konulara yer vermeleri ve Meryem'i tanrı seviyesine çıkaran uygulamaların yanlış olduğunu belirtmeleri o dönemde az da olsa bazı grupların Meryem'e tapınmış olma ihtimalini veya bu yönde bir eğilimi akla getirmektedir. Nitekim tanrıçalara ekmek sunusu antik dünyanın tanrıça kültlerine özgü oldukça yaygın bir uygulamadır.⁹⁰ Ancak Meryem'i tanrılaştıran uygulamaların ve ona bağlılığın dördüncü yüzyılda Hıristiyanların büyük çoğunluğu tarafından kabul edilen bir yaklaşım olduğu söylenemez.

Görüldüğü üzere Meryem'in her daim bakire olduğu inancı, sancısız ve lekesiz mucizevi doğum temaları ve Havva'nın antitezi olarak görülmesi gibi Meryem'e ilişkin düşünce ve tasavvurların temelinde İsa'nın uluhiyetini ispat ve bu ilahi tabiatın keyfiyetini açıklama kaygısı yatmaktadır. Başka bir deyişle I. Efes Konsili'ne (431) kadar Meryem'e giderek artan yönelişin arkasında Meryem'in gerçekte neyi doğurduğu meselesi yatmaktadır. Bu bakımdan I. Efes Konsili'nin toplandığı 5. yüzyıl, Meryem'i

⁸⁵ Colin Henderson Roberts, *Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library Manchester* (United Kingdom: Manchester University Press, 1938), 3/457-551; Stephen J. Shoemaker, *Mary in Early Christian Faith and Devotion* (New Haven & London: Yale University Press, 2016), 69.

⁸⁶ O'Carroll, *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, 220.

⁸⁷ Williams, *The Panarion of Epiphanius of Salamis Books II and III*, 636-646.

⁸⁸ Philip Schaff (ed.), *Ambrose: Selected Works and Letters* (Grand Rapids: CCEL, 1885), 355.

⁸⁹ Gambero, *Mary and the Fathers of the Church: The Blessed Virgin Mary in Patristic Thought*, 166-167; O'Carroll, *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*, 164.

⁹⁰ Mukadder Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 176.

kutsallaştırmanın hız kazandığı ve Tanrı Annesi olarak Meryem'e tanrısal özelliklerin verildiği bir sürece evrilmektedir. Nitekim takip eden asırlarda bu doktrinel sürecin geliştiği görülmektedir.

6. I. Efes Konsili (431): Tanrı Annesi Meryem

I. Efes Konsili, İskenderiye Piskoposu Cyril (375-444) ile İstanbul Piskoposu Nestorius'un (386-451) karşılıklı mektuplaşmalarıyla başlayan sürecin sonunda toplanmaktadır. Cyril, Meryem'i Theotokos olarak kabul etmenin gerekliliğini ifade ederken Nestorius Meryem'i Tanrı Annesi (Theotokos) olarak değil Christotokos yani Mesih'in annesi olarak isimlendirmek gerektiğini savunmaktadır. Nestorius'a göre anne, doğurduğu ile aynı cevhere sahiptir ve tanrı doğurulamaz. Dolayısıyla onun nezdinde Meryem tanrı doğurmamış, yalnızca İsa Mesih'e beşerî tabiatını vermiş olmaktadır.⁹¹ Doğu bölgelerinde hatırı sayılır bir grup kilise babası Nestorius ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Bu ayrılığın iyice belirginleşmesi üzerine Meryem'i Theotokos olarak kabul eden Cyril ve bu görüşü paylaşan diğer kilise babaları bir konsil toplanmasını sağlayarak Nestorius ve takipçilerini aforoz etmiştir.⁹²

Yaygın kanaatin aksine I. Efes Konsili Meryem'i Theotokos ilan eden yeni bir kredo formüle etmemiştir. Fakat daha sonra toplanan 451 Kadıköy Konsilinde Cyril'in Meryem'i Tanrı Annesi olarak isimlendiren mektupları akide olarak benimsenerek geriye dönük olarak kabul edilmiştir.⁹³ I. Efes konsilinde yeni bir kredo formüle edilmesi konusunda çekimser davranılmasında İznik Konsilinde kabul edilen kredoya yeni bir şey eklememe kararı alınmış olmasının etkisi muhtemeldir. Konsilin oturum kayıtlarında Meryem için Theotokos ifadesi kullanılmış olmakla birlikte, Meryem'in bu ünvanla anılması konusundaki ısrar Tanrı'nın Kelamı (Logos) olarak İsa'nın insan bedeninde enkarne olan bir tanrı olduğunu ispat kaygısından ileri gelmektedir.⁹⁴ Cyril'in Meryem'e özel bir konum kazandırma ya da bir Meryem kültü ihdas etme çabasında olması pek muhtemel görünmemektedir. Zira Cyril'e göre Meryem'i Theotokos olarak kabul etmemek İsa'nın Tanrı oluşunu reddetmek onu yalnızca bir insan olarak kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu ise Hıristiyan akidesini temelinden sarsacak bir kabuldür. Cyril bunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Kutsal bakireye Theotokos (Tanrı'nın Annesi) deme konusunda insan nasıl vicdan azabı duyabilir? Ona bir bütün olarak kulluk edin ve birlikten sonra onu

⁹¹ Davis, *The First Seven Ecumenical Councils*, 125.

⁹² Philip Schaff (ed.), *The Seven Ecumenical Councils* (Grand Rapids: CCEL, 1885), 398-399; L'Huilier, *The Church of the Ancient Councils*, 144-149.

⁹³ Richard Price, “The Virgin as Theotokos at Ephesus (AD 431) and Earlier”, *The Oxford Handbook of Mary* (United Kingdom: Oxford University Press, 2019), 160-161; Kelly, *Early Christian Creeds*, 82.

⁹⁴ Mary Whitby - Richard M. Price (ed.), *Chalcedon in Context Church Councils 400-700* (Liverpool: Liverpool University Press, 2009), 27-44.

ikiye bölmeyin. Tanrı korusun, sadece bir insana değil, doğası gereği Tanrı olana taptık.”⁹⁵

Cyri'l'e göre İsa insan bedenini Meryem'den alarak enkarne olan bir Tanrı'dır. Sonuç olarak Theotokos ifadesini Cyri'l ve diğer kilise babaları için önemli kılan asıl sebep yine kristolojik tartışmalardır.

Meryem'in Tanrı Annesi olarak kabulü kilise babaları için önemli bir adım gibi görünmese de henüz tanrıça kültlerinin ve bakire ana tasavvurlarının canlı olduğu topraklarda yaşayan Hıristiyan halk için durum farklı bir anlam taşımaktadır. Meryem'e verilen Theotokos unvanı her ne kadar kristolojik tartışmalar ile alakalı bir kabul olsa da bu karar halk nazarında Meryem'i ilahi hiyerarşide daha yüksek bir konuma sevk eden sonuçlar doğurmaktadır. Nitekim veriler beşinci yüzyıl ve sonrasında Meryem Ana kültüne temel teşkil eden Meryem'e bağlılık ve tazim uygulamalarının hız kazandığını göstermektedir.⁹⁶ Bu dönemde Meryem kilise babalarının düşüncelerinde ve vaazlarında giderek daha fazla yer tutmaya başlamaktadır. Kilise babalarının vaazlarında Meryem'e daha fazla yer vermelerinde halkın rağbeti de etkili olmuş olmalıdır. Zira kutsal anneliği, her daim bakire olması, saflığın ve iffetin sembolü haline gelmesi ve örnek yaşamıyla bir rol model olarak sunulan Meryem Hıristiyanların manevi dünyaları ve ibadet hayatlarında giderek daha önemli bir konuma taşınmaktadır.⁹⁷

Kanonik metinlerde İsa Mesih'in bakire annesi olması dışında Meryem'e ilişkin çok az bilgi verildiğine daha önce de değinilmişti. Meryem'in tazimi ve yüceltilmesine uzanan Meryem doktrinlerine temel teşkil eden ilk tohumları serpen metin apokrif Yakup İncili'dir.⁹⁸ Meryem'in her daim bakireliği, sancısız ve lekesiz şekilde gerçekleşen mucizevi doğumu temalarını işleyen İncil, kanonik metinlerin bıraktığı boşluğu doldurarak kilise babalarının Meryem'e ilişkin tasavvurlarının gelişmesine kaynaklık etmiştir. Meryem'e ilişkin tasavvurların kaynağı olarak değerlendirilebilecek diğer metinler Süleyman'ın Kasideleri ve Yeşaya'nın Yükselişi de benzer temaları işlemektedir. Bu temalar Meryem kültürünün en erken izleri olarak kabul edilebilir. Bu metinlerin kaleme alındığı ikinci yüzyıl Helenistik dünyanın tanrıça kültleri ve bakire ana tasavvurlarının canlı ve aktif olduğu bir dönemdir. Henüz hafızalarda taze olan bu tasavvurlar nedeniyle yeni Hıristiyan olmuş halkın Meryem'i zihinlerindeki eski kalıplara yerleştirmiş olması şaşılacak bir durum değildir. Kilise babalarının halkın artan ilgisine cevaben Meryem'e ilişkin düşüncelere ve vaazlara ağırlık vermesi, Meryem'in

⁹⁵ John Anthony McGuckin, *St. Cyril of Alexandria the The Christological Controversy Its History, Theology and Texts* (Leiden; New York; Köln: Brill, 1994), 245-248.

⁹⁶ Brian E. Daley (ed.), *On the Dormition of Mary Early Patristic Homilies* (New York: St Vladimir's Seminary Press, 1998), 6.

⁹⁷ John Henry Newman, "A Letter Addressed to the Rev. E. B. Pusey, D.D., on His Recent Eirenicon" (Longmans Green Reader and Dyer, 1866), 170.

⁹⁸ Philippe Borgeaud, *Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary*, çev. Lysa Hochroth (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2004), 126.

idealize edilerek Hıristiyanlar için rol model olarak sunulması sonucunda Meryem Hıristiyan manevi hayatında giderek daha önemli bir konuma yükselmektedir. Kanonik Metinlerin Meryem hakkındaki sessizliği nedeniyle oluşan boşluğu Hıristiyan hayal gücü ile dönemin dini tasavvurları birleşerek doldurmakta, konsillerle ilerleyen süreç içerisinde Meryem Ana kültü şekillenerek olgunlaşmaktadır.

Sonuç

Meryem Yeni Ahit metinlerinde de erken dönem kilise babalarının düşüncelerinde de önemli bir yer tutmamaktadır. Meryem konusu konsillere kadar ilgi görmemekte, gündeme geldiğinde ise kristolojik meseleler nedeniyle dolaylı olarak tartışılmaktadır. Meryem İsa'nın beşeri ve ilahi tabiatına ilişkin tartışmalarda İsa'ya insan bedenini veren ve insanlığın kurtuluşu planında aktif rol oynayan seçilmiş bir anne olmaktan öteye geçememektedir. Meryem'in Tanrı Annesi olarak kabulü onun İsa'nın beşeri ve ilahi tabiatıyla olan ilişkisine dair sorunun bir çözümü olarak görülse de sonuç olarak Meryem'i ilahi hiyerarşide yükseltmekte, Meryem kültüne ve onu yücelten doktrinlere zemin hazırlamaktadır. Meryem kristolojik tartışmalara dahil edildikten sonra Meryem kültü artık teolojik bir disiplin olma yoluna girmektedir. Meryem kültürünün ortaya çıkışını tamamen Efes konsilinden sonraya tarihlemek yanlış bir yaklaşım olacaktır. Ancak 431'den sonra Meryem'e tapınmanın yaygınlaştığı ve Meryem'i yüceltmenin meşrulaştırıldığı söylenebilir. Pavlus'un ortaya koyduğu Hıristiyan teolojisinin temelini oluşturan Tanrı Oğlu İsa Mesih doktrininin Meryem'in teolojik konumunun şekillenmesinde yadsınamaz bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tanrısal bir varlığı dünyaya getiren bakire Meryem Ana'ya ilişkin bir söylem geliştirmede dönemin anlam dünyasının şekillendirdiği kilise babalarının etkin bir rol aldığı görülmektedir. Özellikle konsiller bu söylemin şekillenme ve resmîyet kazanma sürecini açık etmektedir.

Kaynakça

- Ackroyd, Peter R. - Graham N. Stanton (ed.). *The Gospels and Jesus*. New York, United States: Oxford University Press, 1989.
- Akalın, Kürşat Haldun. "Göğün Kraliçesi İsis'in Geri Dönüşü: Hristiyanlıkta Meryem Ana Tapınması". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1/45 (2016), 81-107.
- Araz, Ömer Faruk. "Doketizm, Hz. İsa ve Kur'an: İslam Çarmıh Söylemini Doketizm'den mi Aldı?" *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (2021), 713-734.
- Aydın, Mahmut. "Hıristiyanlık". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Barnstone, Willis. *The Other Bible*. United States: HarperOne, 2005.
- Begg, Ean. *The Cult of the Black Virgin*. North Carolina: Chiron Publications, 3. Basım, 2015.
- Ben-Daniel, John. "Towards the Mystical Interpretation of Revelation 12". *Revue Biblique* 114/4 (2007), 594-614.
- Benko, Stephen. *The Virgin Goddess, Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*. Leiden: Brill, 2004.
- Borgeaud, Philippe. *Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary*. çev. Lysa Hochroth. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2004.
- Brakke, David (ed.). *Athanasius and the Politics of Asceticism*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Buby, Bertrand. "The Fascinating Woman of Revelation 12". *Marian Studies* 50 (1999), 107-126.
- Burke, Tony. "Mary in the Apocrypha". *The Oxford Handbook of Mary*. 108-132. United Kingdom: Oxford University Press, 1. Basım, 2019.
- Daley, Brian E. (ed.). *On the Dormition of Mary Early Patristic Homilies*. New York: St Vladimir's Seminary Press, 1998.
- Davis, Leo Donald. *The First Seven Ecumenical Councils*. Minnesota: The Liturgical Press, 1983.
- Dewey, Arthur J. - Miller, Robert J. *The Complete Gospel Parables*. Oregon: Polebridge Press, 2012.
- Duygu, Zafer. *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 2017.
- Duygu, Zafer. *İnciller Güvenilir Metinler midir Metodolojik ve Karşılaştırmalı Analizler*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2020.
- Ehioghae, Efe M. - Alu, Caleb O. "The Identity of the Woman in Revelation 12:1-6". *Journal Of Humanities And Social Science* 20/9 (2015), 70-75.
- Ehrman, Bart D. *A Brief Introduction to the New Testament*. New York ; Oxford: Oxford University Press, 4. Basım, 2017.
- Ehrman, Bart D. *Lost Christianities: Christian Scriptures and the Battles over Authentication Part I*. The Teaching Company Limited Partnership, 2002.
- Ehrman, Bart D. *The New Testament a Historical Introduction to the Early Christian Writings*. New York; Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Elliott, J. Keith. *The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*. New York, United States: Oxford University Press, 1993.
- Evans, Craig A. - Emanuel Tov (ed.). *Exploring the Origins of the Bible Canon Formation in Historical, Literary and Theological Perspective*. Michigan, United States: Baker Academic, 2008.
- Fastiggi, Robert. "Mary in the Work of Redemption". *The Oxford Handbook of Mary*. 587-618. United Kingdom: Oxford University Press, 1. Basım, 2019.
- Gambero, Luigi. *Mary and the Fathers of the Church: The Blessed Virgin Mary in Patristic Thought*. çev. Thomas Buffer. San Francisco: Ignatius Press, 1999.
- Geary, Patrick J. *Women at the Beginning: Origin Myths from the Amazons to the Virgin Mary*. United Kingdom: Princeton University Press, 2006.

- Gündüz, Şinasi. "Doketik Kristoloji ve Kur'an". *İslam Tetkikleri Dergisi*, 441-471.
- James, Montague Rhodes. *The Apocryphal New Testament: Apocryphal Gospels, Acts Epistles and Apocalypses*. New York, United States: Oxford University Press, 1924.
- Jordan, Michael. *Dictionary of Gods and Goddesses*. New York: Facts on File, 2. Basım, 2004.
- Kappes, Christiaan W. "Gregory Nazianzen's Prepurified Virgin in Ecumenical and Patristic Tradition: A Reappraisal of Original Sin, Guilt, and Immaculate Conception". *The Spirit and the Church*. ed. Isaac Goff - Christiaan W. Kappes. 147-198. Oregon: Pickwick Publications, 1. Basım, 2018.
- Kelly, John Norman Davidson. *Early Christian Creeds*. United Kingdom: Continuum, 1950.
- Kinsley, David R. *The Goddesses' Mirror: Visions of the Divine from East and West*. New York: State University of New York Press, 1989.
- Koester, Helmut. *Ancient Christian Gospels, Their History and Development*. United States: Trinity Press International, 1990.
- Kurt, Maksude. *Tanrıça Kültü ve Hıristiyanlıktaki Meryem Figürüne Etkileri*. Rize: Rize Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- L'Huillier, Peter. *The Church of the Ancient Councils: The Disciplinary Work of the First Four Ecumenical Councils*. New York: St Vladimir's Seminary Press, 2000.
- Lumpkin, Joseph B. *The Encyclopedia of Lost and Rejected Scriptures: The Pseudepigrapha and Apocrypha*. USA: Fifth Estate Publishers, 2010.
- Mackenzie, J. A. Ross. *Proceedings of the Twenty-ninth National Convention of The Mariological Society of America held in Baltimore*. "The Patristic Witness to the Virgin Mary as the New Eve". *Marian Studies* 29 (1978), 67-78.
- McGuckin, John Anthony. *St. Cyril of Alexandria the The Christological Controversy Its History, Theology and Texts*. Leiden; New Yor; Köln: Brill, 1994.
- McVey, Kathleen E. *Ephrem the Syrian: hymns*. New York: Paulist Press, 1989.
- Metzger, Bruce M. - Michael D. Coogan (ed.). *The Oxford Companion to the Bible*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Miller, Robert J. (ed.). *The Complete Gospels*. California: Polebridge Press, 1992.
- Mirecki, Paul A. "Thomas, Infancy Gospel Of". *The Anchor Yale Bible Dictionary*. ed. David Noel Freedman. 540-544. Doubleday: Yale University Press, 1992.
- Müller, C. Detlef G. "The Ascension of Isaiah". çev. R. McL. Wilson. *New Testament Apocrypha: Writings Relating to the Apostles Apocalypses and Related Subjects*. ed. Wilhelm Schneemelcher. 2/603-620. Louisville; London: Westminster John Knox Press, 2003.
- Newman, John Henry. "A Letter Addressed to the Rev. E. B. Pusey, D.D., on His Recent Eirenicon". Longmans Green Reader and Dyer, 1866.
- Nicklas, Tobias. "The Apocrypha in the History of Early Christianity". *The Oxford Handbook of the Apocrypha*. ed. Gerbern S. Oegema. 52-73. New York: Oxford University Press, 2021.
- O'Carroll, Michael. *Theotokos: A Theological Encyclopedia of the Blessed Virgin Mary*. Wilmington, Delaware: Michael Glazier, 1982.
- Oesterley, William Oscar Emil. *An Introduction to the Books of the Apocrypha*. London: SPCK Publishing, 1. Basım, 1935.
- Özşahin, Lütfü. *Ebionizm: Erken Dönem Yahudi Hıristiyan İnancında Tevhid ve Teslis Mücadelesi*. İstanbul: Subrosa Yayınları, 2006.
- Pagels, Elaine H. "Pursuing the Spiritual Eve: Imagery and Hermeneutics in the Hypostasis of the Archons and the Gospel of Philip". *Images of the Feminine in Gnosticism*. ed. Karen L. King. 187-206. Pennsylvania: Trinity Press International, 2000.

- Painter, John. *Just James the Brother of Jesus in History and Tradition*. United States: University of South Carolina Press, 2. Basım, 2004.
- Pitre, Brant James. *Jesus and the Jewish Roots of Mary, Unveiling the Mother of the Messiah*. New York: Image, 2018.
- Price, Richard. "The Virgin as Theotokos at Ephesus (AD 431) and Earlier". *The Oxford Handbook of Mary*. 154-176. United Kingdom: Oxford University Press, 2019.
- Reynolds, Brian K. "The Patristic and Medieval Roots of Mary's Humility". *The Oxford Handbook of Mary*. 619-652. United Kingdom: Oxford University Press, 2019.
- Roberts, Colin Henderson. *Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library Manchester*. United Kingdom: Manchester University Press, 1938.
- Robinson, James M. (ed.). *The Nag Hammadi Library in English*. San Francisco: Harper Collins, 1990.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Diğer İnciller*. Isparta Fakülte Yayınevi, 3. Basım, 2015.
- Schaff, Philip (ed.). *Ambrose: Selected Works and Letters*. Grand Rapids: CCEL, 1885.
- Schaff, Philip. *Ante-Nicene Fathers: The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*. 10 Cilt. United States: Grand Rapids, 3. Basım, 1885. <http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf01.html>
- Schaff, Philip (ed.). *Athanasius: Select Works and Letters*. Grand Rapids: CCEL, 1885.
- Schaff, Philip (ed.). *Cyril of Jerusalem, Gregory Nazianzen*. Grand Rapids: CCEL, 1885.
- Schaff, Philip (ed.). *Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus and Clement of Alexandria*. Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 2004.
- Schaff, Philip (ed.). *Gregory of Nyssa: Dogmatic Treatises, Etc*. Grand Rapids: CCEL, 1885.
- Schaff, Philip (ed.). *Gregory the Great (II), Ephraim Syrus, Aphrahat*. Grand Rapids: CCEL, 1885.
- Schaff, Philip (ed.). *Socrates and Sozomenus Ecclesiastical*. Grand Rapids: CCEL, 1885.
- Schaff, Philip (ed.). *The Gospel of Peter, The Diatessaron of Tatian, The Apocalypse of Peter, the Vision of Paul, The Apocalypse of the Virgin and Sdrach, The Testament of Abraham, The Acts of Xanthippe and Polyxena, The Narrative of Zosimus, The Apology of Aristides, The Epistles of Clement (complete text), Origen's Commentary on John, Books 1-10, and Commentary on Matthew, Books 1, 2, and 10-14*. Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 2004.
- Schaff, Philip (ed.). *The Seven Ecumenical Councils*. Grand Rapids: CCEL, 1885.
- Schmidt, Carl. *Gnostische Schriften in koptischer Sprache aus dem Codex Brucianus*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche, 1892.
- Schmidt, Carl - MacDermot, Violet. *Pistis Sophia*. Leiden: Brill, 1978.
- Schneemelcher, Wilhelm (ed.). *New Testament Apocrypha: Gospels and Related Writings*. çev. R. McL. Wilson. 2 Cilt. Louisville; London: Westminster John Knox Press, 2003.
- Schoeps, Hans Joachim. *İlk Hıristiyanlar, Yahudi Hıristiyanlığı veya Ebionitler*. çev. Ekrem Sarıkcıoğlu. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1 Baskı., 2019.
- Shoemaker, Stephen J. "A Case of Mistaken Identity? Naming the Gnostic Mary". *Which Mary?: The Marys of Early Christian Tradition*. ed. F. Stanley Jones. 5-31. Society of Biblical Literature Symposium Series 19. Atlanta: SBL Press, 2002.
- Shoemaker, Stephen J. "Jesus' Gnostic Mom: Mary of Nazareth and the 'Gnostic Mary' Traditions". *Mariam, the Magdalen, and the Mother*. ed. Deirdre Good. 153-182. United States: Indiana University Press, 2005.
- Shoemaker, Stephen J. *Mary in Early Christian Faith and Devotion*. New Haven & London: Yale University Press, 2016.
- Shoemaker, Stephen J. "Rethinking the 'Gnostic Mary': Mary of Nazareth and Mary of Magdala in Early Christian Tradition". *Journal of Early Christian Studies* 9/4 (2001), 555-595.

- Sipahioğlu, Mukadder. *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Sri, Edward. *Queen Mother*. Ohio: Emmaus Road Publishing, 2005.
- Stevenson, Gregory. *Power and Place Temple and Identity in the Book of Revelation*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2001.
- Takacs, Sarolta A. *Vestal Virgins, Sibyls and Matrons: Women in Roman Religion*. Austin: University of Texas Press, 2008.
- Tuckett, Christopher M. vd. (ed.). *The Oxford Handbook of Early Christian Apocrypha*. New York: Oxford University Press, 2015.
- Warner, Marina. *Alone of All Her Sex: The Myth and the Cult of the Virgin Mary*. Oxford: Oxford University Press, 1976.
- Whitby, Mary - Richard M. Price (ed.). *Chalcedon in Context Church Councils 400–700*. Liverpool: Liverpool University Press, 2009.
- Williams, Frank (ed.). *The Panarion of Epiphanius of Salamis Books II and III*. Leiden: Brill, 2013.
- The Odes of Solomon*. çev. Samuel Zinner - Mark M. Mattison. Michigan, USA, 2020. <https://www.nuhra.net/nuhra-2021/>